

Received: 28.05.2020

Accepted: 02.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 531-545

Dede Qorqut Kitabı'ndaki Bazı Tartışmalı Yer Adları Üzerine*

About Some Debated Place Names in the Book of Dädä Qorqut

Vahid ZAHİDOĞLU

Institute of Linguistics Named after Näsimi Azerbaijan National
Academy of Science (Baku/Azerbaijan)
E-mail: vahid.zahidoglu@rambler.ru

Some difficulties are observed in connection with the text in the processes of transliteration and publication. These difficulties are seen in the text of *the Book of Dädä Qorqut*. To reveal some historical truths and to restore chronological sequence of events in *the Book of Dädä Qorqut*, correct reading of the place names is of special importance taking into account all these facts, we endeavored to determine the correct reading forms, etymologies and the textual significations of the words, such as *Altuntaxt*, *Arqu Bäl*, *Bambam Täpä*, *Ärdäbil*, *Sincidan/Suncudan*, *Tali Saz* etc. which were read as place names, whereas they are not place names.

Key Words: the Book of Dädä Qorqut, place names, corrections.

---

* VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (22-26 Mayıs 2017, Ankara) sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilen hâlidir.

0. Giriş

Klâsik eserlerin çağdaş alfabeğe geçirilmesi ve yayımlanması sürecinde abidelerin metniyle ilgili bir sıra zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu tür zorluklara *Dede Qorqut Kitabı*'nın metninde de sık sık rastlanmaktadır. *Dede Qorqut Kitabı*'nın da değişik açılardan araştırılması için abidenin metninin orijinale uygun biçimde yazıçevriminin yapılması büyük önem arz etmektedir. Metin tertibi sırasında mevcut el yazmalarının karşılaştırmalı şekilde değerlendirilmek suretiyle eksiksiz okunması genelde abidenin oluşum ve yazıya alındığı dönemlerin tarihî-dilbilimsel gerçeklerinin objektif şekilde ortaya çıkarılmasına olanak sağlıyor. Tabii ki, ayrı ayrı kelime ve ifadelerin yanlış okunması metnin anlatım düzenini ciddi şekilde engelliyor, metinden yararlanan araştırmacıları yanlış yöne sevk etmekle abidenin gerçek tarihî-bediî anlamını yansıtmayan varsayımların oluşmasına neden oluyor. Tarihî objektifliğe erişmek için her şeyden önce destanın metnini ayrı şekilde ele almak, onun oluştuğu ve yazıya alındığı dönemler arasındaki gelişim farklılıklarını göz önünde bulundurmamak gerek. Ancak böylelikle bu muazam abidenin gerçek bediî-tarihî değerini belirlemek mümkündür.

Dede Qorqut Kitabı'nın metni en azından üç tarihî dönemden geçmiştir: Destanın daha çekirdek şeklinde ortaya çıktığı, sözlü olarak yaygınlaştığı ve birkaç kez yazıya alındığı dönemler. Bu dönemler arasındaki tarihî-kronolojik hudutların belirlenmesi metin üzerinde düzenli araştırma yapılmasını gerektiriyor, kelime ve ifadelerin metnin anlamıyla denkleştirilerek okunması gerekir. *Dede Qorqut Kitabı*'na yansıyan bir sıra tarihî gerçekleri belirlemek, olayların kronolojik sırası için coğrafi isimlerin doğru okunması özellikle önemlidir. Abidenin metninde yer adları gibi kelimelerin bir kısmının tarihî-coğrafi koordinatları günümüze kadar belirlenememiştir. Dikkatli araştırma sonucu o kelimelerin aslında hiçbir coğrafi isimle ilgisi olmadığı belli oluyor. Böyle hatalar genel olarak kelimelerin doğru okunmamasından, etimolojilerinin ve anlamlarının doğru belirlenmemesinden kaynaklanıyor. Birçok hâllerde metinde ortaya çıkan müstensih hataları dikkate alınmadığı için sıradan kelimeler yer adları gibi değerlendirilmiştir.

Altun Taxt

Qazan Beg ordusını, oğlanını, uşagını, hazinesini aldı gerü döndi. *Altun taxtında* yine evini dikdi. (Drs. 65)

Qazan Beg ordusını, oğlunu, anasını, xatunını qurtarup [gerü döndi]. Hasretler biri birine buluşdı. *Altun taxta* Qazan Beg keçdi oturdu. (Vat. 67)

Dresden nüshasında müstensih ayrı ayrı cümlelerdeki kelimeleri birebirine karıştırmıştır. Vatikan (= Vat.) nüshasının müstensihi genel anlama dayanarak yanlışlığı düzeltilmiş, fakat ikinci cümledeki *gerü döndi* ifadesini yazmayı unutmuştur. ERGİN, ARASLI, CEMŞİDOV ve ZEYNALOV-ALİZADE yayınlarında Dresden (= Drs.) nüshasındaki kusurlu cümle olduğu şekilde kalmıştır. Drs. nüshasında yanlışlık olduğuna dikkat etmeksizin ilk kez 1952 yılında KIRZIOĞLU *altun taxtında* ifadesini coğrafi isim olarak açıklamış, buranın Araz nehriyle Arpaçay'ın birleştiği yerde, Kars ilinin doğusunda bulunan Ağca Kale veya Sürmeli'de hanların oturduğu merkez karargâh olduğunu farz etmiştir. (2000: 67-68; 130). Daha sonra, CEMŞİDOV da bu sava katılarak *Altuntaxtında* şeklinde okuduğu ifadeyi coğrafi ad, 'bir zamanlar Gökçe yöresi ve Qazax-Tovuz halkının yaylak yeri' ile açıklamıştır (1999: 153). Bunun dışında yazar şöyle diyor: "Vat. nüshası kâtibi metinden geri döndü, *Altun taxta* yine evini dikdi cümlelerini çıkarmakla çok büyük hataya yol açmıştır" (1999: 154).

Son zamanlarda Azerbaycan'daki coğrafi adlarla ilgili eserlerde *Dede Qorqut Kitabı*'nda geçen *Aluntaxt* coğrafi isminin kullanılması sanki aksiyom olarak kabul edilmekte ve bu düşünce araştırmadan araştırmaya göçürülerek yanlış bilimsel sonuçlara varılmasına neden olmaktadır. Gerçekte, bu durum Drs. nüshası müstensihinin dikkatsizliğinden ortaya çıkmıştır. Vat. nüshası müstensihi bu uygun-suzluğu farkına vardığı için cümledeki fikri Qazan Han'ın kendi çadırını kurarak *altun taxtına* oturması şeklinde ifade etmiştir. Eğer metindeki ifade coğrafi isim olsaydı, *Altun taxtda* şeklinde iyelik eki almaksızın kullanılması gerekiyordu. Diğer taraftan, 'bir yerden başka yere hareket edip iskân olmak, bir yerde yurt tutmak, yerleşmek' anlamında destanda çok defa *qon-* fiili kullanılmıştır:

Ol namerdler daxı bir yerde qonmuşlardı (Drs. 31)

Qanlı Qara Dervendde kâfir daxı qonmuş idi (Drs. 141)

Bu yañadan daxı bazırğanlar gelübeni Qara Dervend agzına qonmışlar idi (Drs. 70)

Ol bıñara periler qonmış idi (Drs. 215)

Toquz tümen Gürcistan agzına varub qondı (Drs. 236) vs.

Otur- fiili abidede bugünkü anlamda, yani ‘bir yerde hareketsizce kalmak’ anlamında kullanılıyor:

Gördiler kim ol yigit kim baş kesüpdür, qan doküpdür, Bay Bora Begüñ sagında oturur (Drs. 74)

Baqdı gördi qız qardaşları qaralı - göklü otururlar (Drs. 105)

qırq yigit ilen yeyüp - içüp otururlardı (Drs. 90)

Senüñ ile menüm oyunum yoq, var yerüñe oturgıl (Drs. 114).

Altun taxtında ifadesinden ve Vat. nüshasındaki *oturmak* fiilinden Qazan Han’ın kendi *altun taxtında* oturduğu belli oluyor. O hâlde, Vat. nüshası müstensihî metinde düzeltme yapmakta haklıdır. GÖKYAY ve TEZCAN da doğru olarak metinde düzeltme yapmak yolunu tercih etmişler. GÖKYAY: *Altun taxtına Qazan Beg geçdi oturdı, yine evini dikdi* ve TEZCAN: *altun taxtında [oturdı], yine evini dikdi*.

Daha sonraki Türkiye yayınlarında (ÖZÇELİK ve KAÇALIN yayınlarında) benzeri düzeltmeler tekrarlanmıştır. Fakat bu düzeltmelerde genel anlam dikkate alınsa da, cümleler arasındaki mantık ilişkisine önem verilmemiştir. Mantığa göre, evi yaptıktan sonra tahta oturmak mümkündür. Bu sebepten metnin neşri sırasında cümlelerin *yene evini dikdi* kısmını *altun taxtında oturdı* kısmının önüne koymak gerekir. Bütün bunlar göze alınmakla, fikrimizce, Drs. nüshasındaki parça şöyle tamir edilebilir: *Qazan Beg ordusını, oğlanını, uşagını, hazinesini aldı geri döndi. Yene evini dikdi, [keçdi] altun taxtında [oturdı]*.

Ardıl

Ardıl ‘eğmeç biçiminde sarkan, yay şeklinde olan’.

Basat altunlu günlüğün tiküb oturur iken gördiler ki, bir xatun kişi gelür. Geldi içeri girdi, Basata selam verdi¹, agladı.

Aydur:

Avucına sıgmayan elüklü oxlı²,

Ardıl teke boynuzından qatı yaylı,

İç Oguzda, Taş Oguzda adı bellü,

Aruz oğlu xanum Basat, maña meded, dedi (Drs. 221).

Şu parçadaki *ardıl* kelimesini ERGİN (1963: 106) ve GÖKYAY (2000: 205) *erdil* biçiminde okumuş ve anlamını belirleyememişler. Azerbaycan yayınlarında da kelime *erdil* şeklinde okunmuş, ZEYNALOV-ALİZADE kelimeyi nereden alındığı belli olmayan ‘büyük’ anlamında yorumlamışlar (1988: 198). *Erdil* sözcüğünün ‘erkek’ anlamında kabul edilmesi zordur, çünkü abidede birkaç durumda aynı anlamı ifade etmek için *erkek* kelimesi geçmektedir (Drs. 131, 211, 261, 288 vs.). TEZCAN metinde (اردیل) şeklinde olan kelimenin yazımında müstensih hatası olduğunu ve onu coğrafi ad olarak *Erdebil* şeklinde okumayı tercih ediyor: *Erdebil teke boynuzundan qatı yaylı* (2001: 306-307). Yazar şöyle yazıyor: “*Erdebil tekesi boynuzu yerine iyelik eki bırakılarak Erdebil teke boynuzu denmiş olmasını normal sayabiliriz*”. Kanaatince, bu tip birleşmelerde iyelik ekinin kullanılmaması normal sayılamaz. Kelime *Erdebil* biçiminde okunursa, *Erdebil tekesi boynuzu* biçiminde olması normal sayılabilir. Bu yüzden de TEZCAN’ın okuması doğru değil. ÖZÇELİK düzenlemiş olduğu metinde kelimenin açıklamasını vermeden onu *ardıl* şeklinde okumuş (2005: 764), daha sonra yayınladığı makalede (2013: 116-121) ve 2015 yılında İzmir’de düzenlenen uluslararası kongreye sunduğu bildiriye kelimeyi *Erdebil* şeklinde okumayı önermiştir. KAÇALIN, kelimeyi *ardıl* biçiminde okuyup şöyle anlamlandırmıştır: “*Daha önce erdil okunan bu sözcük ardıl okunup ‘sürünün arkasından giden koyun’ diye anlaşılmalıdır. Sözcük muhtemelen Mo. *ardavul gibi bir sözcükten gelmeli ve *ardul > ardıl gibi bir gelişme göstermelidir*” (2004: 94). Yazar, daha sonra aynı okunuşu tekrarlamış ve kelimeyi ‘yabanî’ ile anlamlandırmıştır (2006: 188). Bu

¹ Metinde: *Geldi içeri Basata girdi selam verdi, agladı. Basata ve girdi* kelimelerinin yeri değişik verilmiştir.

² Metinde *oxlı* kelimesi *oglı* (اوغلی) şeklinde yanlış yazılmıştır.

okunuş ilk bakışta çekici görülebilir. Çünkü seslik ve anlamsal açıdan *ardağ* ‘vahşi, yabanî’, *arsar* ‘vahşi’ kelimeleriyle aynı köklü sözlük birim gibi gözüküyor (Orkun 1936: 172-173; Radloff 1893: 1326). Fakat Türk ve Azerbaycan dillerinde *teke* kelimesi genelde ‘vahşi, erkek yaban keçisi’ anlamında kullanılmaktadır. O hâlde, ‘vahşi, yaban’ anlamlı diğer bir kelimenin de metne aktarılmasının demek ki önemi yoktur. Kanaatimce, kelimenin *ardıl* biçiminde okunması ve ‘eğmeç biçiminde sarkan, yay şeklinde’ anlaşılması gerekir. RADLOFF’un sözlüğünde *art-* ‘(bir şeyin) her iki tarafa uçlarının sarkması’, ayrıca ‘atın belinde her iki tarafa sarkan yük’ (1893: 312) kelimelerine rastlıyoruz. Yazılı anıtlarda da *art-* fiili ‘atı yüklemek (atın beline her iki tarafa beraber şekilde sarkan (eğmeç biçiminde) yük koymak)’ ve ‘asmak, omuza atmak (eğmeç biçiminde her iki tarafa sarmak)’ anlamlarında geçmektedir. Genelde, kaynaklarda kelimenin *ar ‘arka, sırt’ köküyle ilişkilendirilmesi, *ārt* ‘arka’ ve *ārt-* ‘yüklemek’ biçimlerinin sesteşliği meselesi de söz konusudur (Orkun 1936: 180). *Art-* fiilinin bütün anlamları arasında ‘hayvanın beline yük korken yükün her iki tarafa beraber şekilde sarkması, eğilmesi’ anlamının ana hat gibi geçtiği kaydedilmiş (Orkun 1936: 181). Türkiye Türkçesi ağızlarında *ardı-*, Altaycada *artı-* ‘yükü her iki tarafa beraber şekilde ayarlayarak hayvanın beline koymak, yüklemek’, Altaycanın Tuba ağzında *ardı-* ‘eşyanı her iki tarafa beraber şekilde sarkarak asmak’ fiilleri de mevcuttur. Bu fiilin *art/ard* isminden {-I} ekinin yardımıyla türemesi varsayılmaktadır. (Orkun 1936: 181). Bunlara esasen *artı-/ardı-* fiilinin ilk anlamının ‘eşyanın her iki ucunun beraber şekilde (yay biçiminde) eğilmesi, sarkması’ kimi belirlenir; {-I} biçimbirimi fiilden sıfat yapan ektir. *Ardıl* ‘eğmeç biçiminde olan; uçları beraber şekilde eğilmiş, sarkmış’, *ardıl teke boynuzu* ise ‘eğme biçiminde teke boynuzu’ anlamındadır. Birleşmede *ardıl* kelimesi *teke* kelimesine değil, bütünlükle *teke boynuzu* tamlamasına, başka deyişle, tamlamanın ikinci bileşenine, *boynuz* kelimesine aittir.

Bam Bam

Bam bam ‘ağır ağır, ağır adımlarla, mec. gururlu gururlu (yürüyerek)’. Kelime her iki nüshada aynı şekilde kullanılmıştır:

Beyrek gedeli bam bam (بام بام) depe başına çıqduŋ mı qız? (Drs.115)

Beyrek gedeli bam bam (بام بام) depe başına çıqdugum çoq! (Drs. 115)

Beryek aydur: Mere xan qızı, Beryek gedeli bam bam (بام بام) depeye çıqduñ mı? (Vat.48)

Qız aydur: Beryek gedeli bam bam (بام بام) depeye çıqdugum çoq! (Vat.48).

Bu kelimeyi KIRZIOĞLU, ARASLI, ALİZADE, ŞMİDYE tepeye verilmiş özel ad, tepe ismi gibi kabul etmişler. Bununla ilgili olarak KIRZIOĞLU şöyle yazar: “*Buranın Bayarakın Tana - Sazı bölgesinde (Doğu Beyazıt'ta) bulunan baba yurdunda, uzak yolları gözetlemeye yarayan yüksekçe bir yer olduğu anlaşılıyor*” (2000: 154). GÖKYAY, sözlükte kelimeyi Azerbaycan dilinin ağızlarındaki *bomb* ‘dik, tepe’ kelimesiyle ilişlendirmiş, modernleştirdiği metindeyse coğrafi isim olarak büyük harfle yazmıştır (2000: 172). TEZCAN, haklı olarak Azerbaycan dilinin ağızlarında *bomb* kelimesinin olmadığını, *bombı* ‘dik, tepe’ kelimesinin var olduğunu yazıyor. O kelimeyse sıfat değil, isimdir. Bu yüzden de *bomb*’ı ile *bam bam*’ı birleştirmek mümkün değildir, der şunları ekler: “*Tar S. 395 (herhalde GÖKYAY’a göre ve ‘dik’ sıfat sayılarak) bam bam ‘dik dik’. Rossi s. 131 dipnotta belki Farsça bām ‘sabah’ ile birleştirilebileceğini yazmış, s.133’te her hangi bir şüphe belirtmeksizin (Türk dillerine girmemiş olan) bu Farsça sözcük ile açıklamıştır. Bunu kabul etmek mümkün değildir. Bam bam depe’yi belli bir tepeye verilmiş ad, yani bir özel ad olarak anlamak belki daha uygun olacaktır*” (2001: 199).

BARTHOLD’un tercümesinde *bam bam* kelimesi ‘yüce, yüksek’ gibi verilmiş, o tercüme yayına hazırlayan JIRMUNSKIY ve KONONOV eserin sonundaki notlarda Fars kökenli *bām* kelimesinin anlamından yola çıkarak kelimeyi ‘seher, sabah erkenden’ biçiminde açıklamışlar (1962: 46, 269). GÖKYAY’ın *bam* kelimesini Azerbaycan dilinin Kelbecer ağızında rastlanan *bombı* kelimesiyle ilişkilendirmesine TEZCAN’ın itirazı doğrudur. Azerbaycan ağızlarında *bombı* ‘dik, tepe’ kelimesiyle aynı kökü paylaşan *bombu*, *bomba* ‘kömbe’ kelimeleri de vardır (Veliyev 1964: 85). Fakat bunların *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki *bam bam* kelimesiyle ilgisi olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Aynı şekilde kelimenin Farsça kökenli *bām* ‘seher, sabah erken’ sözlükbirimleriyle de ilgisinin olması kabul edilemez. Hiçbir yazılı abidede o kelime geçmiyor. TEZCAN da dâhil, bir sıra araştırmacıların *bam* kelimesini coğrafi isim olarak açıklamaları inandırıcı görünmüyor. En azından, *bam bam* coğrafi isim olsaydı, tamlamanın diğer bileşeninin III. şahıs iyelik ekiyle *Bambam depesi* şeklinde kullanılması gerekiyordu. Krş. *Qaraçuq dağı, Qazılıq dağı, Tana Sazı* vs. Diğer taraftan, Vat. nüshasında satır *Bambam depeye çıqduñ mı?* biçimindedir. Bu ise

bam bam çift kelimesinin *depe* kelimesiyle ilgisi olmadığına açık şekilde delalet eder. Doğrudur, çağdaş Karaycada Moğolcadan alıntı olarak kabul edilen *bama* ‘tepe’ kelimesi vardır. Bu kelime Moğolcadaki *bombay* ‘şişmek, kalkmak, kabarmak’ fiiliyle alakalıdır (Lessing 2003: 129). Azerbaycan dilinin ağızlarında rastlanan *bombu~bomba* ‘şişmiş (kabarmış) ekmek türü; kömbe’, *bombı* ‘tepe’ kelimeleriyle aynı bir köktendir. Hem Moğolcadaki hem de Karay ve Azerbaycan dillerindeki biçimlerin çok eski zamanlarda ortak yansımali kökten oluştuğunu düşünmek gerekir. Fakat bütün hâllerde o kelime mantık açısından *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki şekle uygun değildir. Çift kelime olarak kullanılması, yapı açısından Türk dillerinde belirtisiz veya belirtili isim tamlamasına özgün modele uygun olmaması *bam bam* kelimesinin *depe* sözcüğüne ait olması ihtimalini zayıf kılar. ERGİN, kelimeyi *depe* sözcüğünden ayırarak soru işaretiyle ‘bir çeşit yürüme, bir yürüme şekli?’ ile açıklar, modernleştirdiği metinde sözlükbirimin açıklamasını vermeden olduğu gibi saklar (1963: 37). Kelimenin etimolojisinin belirlenmemesine rağmen, bu açıklama gerçeğe daha uygundur. Bize göre, *bam bam* çift kelimesi ‘ağır ağır, ağır adımlarla’ anlamında *depe* kelimesine değil, *yürümek* (tepeye kalkmak) eylemine bağlıdır. Kelimenin ilkel biçimi ses yansımali *baŋ* veya *maŋ* biçiminde olmuş ve ayağı yere vururken çıkan sesi ifade etmiştir. ZÜLFİKAR da *bam bam* kelimesini yansımali kelimeler grubuna ait etmekle ‘çaresizlik ve bekleyiş içinde yürümekle ilgili ayak seslerini anlatır’ şeklinde açıklamış ve yalnız *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki cümle örnek olarak verilmiştir (1995: 301). Şüphesiz ki, ‘çaresizlik ve bekleyiş içinde’ açıklaması doğru değildir. Yazar bunu metnin konusuna göre eklemiştir. *Bam bam* çift kelimesi sadece ağır ağır ve ritmik atılan adım seslerini bildiriyor. Bu söz *maŋ* biçiminde bir sıra yazılı abidelerde ve çağdaş Türk dillerinde kullanılmış ve kullanılmaktadır. Eski Uygurcada *maŋ* kelimesi hem fiil olarak *maŋ-* ‘adımlamak’ hem de isim olarak *maŋ* ‘adım’ biçimlerinde geçmektedir: *tokuz on maŋ* ‘doksan addım’; *Aqru aqru maŋın yoriştılar* ‘Onlar sessiz adımlarla adımladılar’; *Yadag yorıp adaqların erkleyü maŋ sayu maŋ maŋmuşca* ‘[Hâkimler] yayan yürürlerken ayaklarını zorlayarak adım adım gitmiş gibi’; *qapugdan kirürde oŋun aŋnu maŋ* ‘Kapıdan girdiğin zaman önce sağ ayağını koy’ vs. Eski yazılı abidelerde bu kökten oluşmuş *maŋım* ‘adım’, *maŋıg* ‘yürüyüş’, *maŋla-* ‘adımlamak, gitmek’ vs. kelimelere de tesadüf edilmektedir: *Anıŋ maŋıgı*

kör 'Onun yürüyüşüne bak'; Küni bir *mañım* ol tüni bir *mañım* '[Ölüme doğru] sabah bir adımdır, gece bir adım'; *Mañlamış mañ* sayu inç esen ermekiñizler bolzun 'Gezdiğiniz (adım attığınız) her yerde hayatınız huzur içinde geçsin' (Nadalyayev et al. 1969: 336 - 337).

Görüldüğü üzere, yazılı abidelerde *mañ* kelimesi iki durum kaynaşmasından oluşan kök gibi görülmektedir. Yansımali kelime köklerinin hem isim, hem de fiil olarak kullanılmasını Türk dillerinin daha eski dönemlerine has nitelik gibi değerlendirebiliriz. *Mañ* kelimesine bir kısım çağdaş Türk dillerinde rastlanmaktadır: *mañ mañ bas-* 'ağır ağır ve ahenkle adımlamak (mes. deve hakkında)', *mañ- 'gitmek', mañqaya bas-* 'gururlu gururlu, revan adımlarla yürümek', *mañqañ mañqañ bas-* '(at, geyik vs. hakkında) büyük, sert adımlarla yürümek', *mañqañda-* (at veya çift tırnaklı vahşi hayvan hakkında) 'başını dik tutarak dinç şekilde adımlamak' (Kırgızca); *mañ bas-* 'gururlu gururlu yürümek' (Kazakça); *mañ mañ bas-* 'mağrur mağrur yürümek' (Nogayca); *mañ* 'dört ayak (dört nala) yürüme (at hakkında), koşuş', *mañta-* 'koşmak, at üzerinde çapmak; koşmak (hayvanlar hakkında)' (Altayca); *mañ* 'git, adımla!', *mañdam* 'adım', *mañ-* 'adımlamak, hareket etmek; çalışmak (mekanizma hakkında)' (Uygurca) vs. CLAUSON, kaynak göstermeden *mañ-* 'adımlamak' fiilinin eski biçimini *bañ-* şeklinde yeniden yapılandırıyor (1972: 767). Bu fiile *Qutadqu Bilig* ve *Sanglax*'da da tesadüf ediliyor: *mañ-* 'adım atmak'. *Dede Qorqut Kitabı*'ndaki *bam* biçimi kelimenin ad bağıntısını yansıtıyor. *Bam* kelimesinin eski biçimi *bañ* şeklinde olmuş, kelime sonunda /ŋ/ > /m/ ses değişmesiyle *bam* biçimi oluşmuştur. Böylece, *Dede Qorqut Kitabı*'ndaki *bam bam çıq-* ifadesini 'ağır ağır (ağır adımlarla) yürüyerek çıkmak' biçiminde anlamlandırmak mümkündür. Bu anlam metnin mantıksal ve dilbilgisel yapısına daha çok uygundur.

Arqu Belli

Arqu belli 'beli (sırtı) derelerle parçalanmış'. Drs. nüshasında ifade daha çok *Arqu beli* (200, 239-2, 239-10, 245, 267, 298), Drs. 186'da *arxu beli*, Drs. 181'de *arku meli* şekillerinde geçer. İfade Drs. nüshasının VI., IX., X. ve XII. boylarında kulla-

nılmıştır. VI., IX., X. boylar ve XII. boyun sonu Vat. nüshasında olmadığı için ifadeye o nüshada rastlanmıyor. Drs. nüshasında ifadenin her zaman *Ala tag* tamlamasıyla birlikte kullanıldığı gözlemlenmektedir:

Yelisi qara qazılık atuñ binmedüñ mi? / Arqu meli Ala tağı avlayuban, quşlayuban aşmaduñ mı? (Drs. 181)

Arxu beli Ala tağı dünin aşduñ (Drs. 186)

Arqu beli Ala tağı avlar idüm (Drs. 200)

Arqu beli Ala tagdan dünin aşduñ (Drs. 238-239)

Arqu beli Ala tagdan dünin aşdum (Drs. 239)

Arqu beli Ala tağı avlayuban aşmagum yoq (Drs. 245); Arqu beli Ala tagdan dünin aşan (Drs. 267)

Arqu beli Ala tagdan dünin aşuñ (Drs. 298).

Bütün basımlarda tamlama *Arqu beli* şeklinde coğrafî isim gibi okunmuştur. Fakat *Arqu bel* ve *Ala tag* tamlamaları coğrafî isim olarak aynı cinsten cümle öğeleri gibi kullanılsaydı, bütün durumlarda *Arqu beli*, *Ala tağı* veya *Arqu belden*, *Ala tagdan* biçiminde olması gerekirdi. Hâlbuki birçok yerlerde *Arqu beli Ala tagdan* biçimindedir ve aynı cinsten öğeler arasında uyum bozulmuştur. Bize göre, ifadenin *arqu belli Ala tağı* ve *arqu belli Ala tagdan* şeklinde okunması lazım. *Arqu* kelimesine Eski Uygur metinlerinde ‘derelerle bölünmüş (ayrılmış) (dağ hakkında)’ anlamında tesadüf ediliyor: *arqu taglarıñ yañıqurtur* ‘derelerle bölünmüş (parçalanmış) dağlara aksi seda verdirir’. Kaşgarî, *argu* şeklinde verdiği bu kelimenin ‘dağlar arasındaki ova’ anlamını ifade ettiğini yazar (Nadalyayev et al. 1969: 51, 54). TEZCAN, *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki *arqu* kelimesinin Kaşgarî’de geçen *arqu ~ argu* ‘ova’ biçimiyle ilgili olması ihtimalini önermiştir (2001: 248-249). Fakat kendisinden önceki araştırmacılar gibi o da ifadeyi *Arqu beli* şeklinde okumuş ve coğrafî ad gibi açıklamıştır. Kanaatimce, ifadenin *arqu belli* şeklinde okunuşu daha doğru sayılmalıdır. *Arqu beli* ifadesi her yerde bir <l> harfiyle yazılmış ve harfin üstünde şedde konulmamıştır. *Dede Qorqut Kitabı*’nda Türk kökenli çift ünsüzle kullanılan kelimelerin bir sıra durumlarda şeddesiz yazılması hallerine tesadüf edilmektedir: *Derbend(d)eki* (Drs. 60) vs. Bunları göz önünde bulundurarak *arqu belli Ala tağı*

veya *arqu belli Ala tagdan* ifadelerindeki *arqu* kelimesini ‘derelerle bölünmüş (ayrılmış)’ anlamında kullanmak daha mantıklıdır: ‘beli (sırtı) derelerle bölünmüş (parçalanmış); beli girintili, çıkıntılı’. *Arqu belli* ifadesi *Ala Tag*’ın her zaman için tamlayanı olup, onun rölyefini yansıtıyor. Gerçekten de sıra dağlar derelerle parçalanmış şekilde uzanıp gider.

Sıncıl ‘Putu Tapan’

Altun aşık oynar sıncıl anuñ begleri (Drs. 280).

Buradaki *sıncıl anuñ* ifadesi mevcut yayımlarda *Sancıdanıñ/Sancıdanuñ/Suncıdanıñ* biçimlerinde coğrafi isim olarak okunmuş ve şimdiye kadar coğrafi koordinatları belirlenmemiştir. Metinde (صنج انك) biçiminde geçen birleşmenin (صنجد) *sıncıl* gibi okunan kısmında yazım hatası olmalıdır. Kelimenin sonundaki *dal* harfinin yerine *lam* harfinin olması gerekiyor: (صنجل). Bu harfler yazımı metinde birebirine çok yakındır. Kaynak nüshada *lam* harfinin yukarıya doğru kalan çıkıntısı küçük olduğu için istinsah zamanı müstensih *lam*’ı *dal* olarak okumuş ve bu şekilde de metne yerleştirmiştir. Aslında, birleşmenin (صنجل انك) şeklinde yazılması gerekiyordu. *Dede Qorqut Kitabı*’nın yazma nüshalarında kelime sırasıyla ilgili çağdaş Türk dillerinden farklı bir özellik de dikkati çekiyor. Şöyle ki, destanın bazı boylarında şahıs zamirleriyle oluşturulan belirtili isim tamlamalarının terkinde kullanılması gereken kelime tamlamanın önüne getiriliyor: *keşmiş menüm günüm* ‘benim geçmiş günüm’ (Drs. 54); *tutar menüm ellerüm* ‘benim tutar ellerim’ (Drs. 157); *şahin benüm quşum* ‘benim şahin kuşum’ (Drs. 42); *ağca menüm köksüm* ‘benim ağca göğsüm’ (Drs. 162); *tatlu menüm canum* ‘benim tatlı canım’ (Drs. 166); *atlu batub çıqamaz anuñ balçığı* ‘onun atlı batıp çıkamayan balçığı’ (Drs. 175). ERGİN, bunu destanın nazım diline özgü özellik gibi değerlendiriyor (1963: 471). Gerçekten de, bu tür farklı sözdizimsel sıralanmaya sadece soylamalarda tesadüf ediliyor. *Sıncıl* kelimesinin kökü olan *sın* kelimesine *Et-Tuhfe*’de ‘put’ anlamına rastlanır (Toparlı et al. 2003: 235). RADLOFF, kelimeyi ‘taş put’ ve ‘mezar üstü taş’ anlamlarında kaydetmiştir (1905: 628).

{-cıl} eki Türk dillerinde genellikle isimlere artırılarak ‘bir şeye meyil göstermek, adet şeklini almış bir özellik kazanmak’ anlamı ifade ediyor. Krş. Azerbaycan dili: *hörmetcil, zarafatcıl, söhbetcil, ölümcül*; Türkçe: *anacıl, babacıl, balıqcıl*,

tavşancıl, açıl, gökcil; Türkmençe: *qaygıçıl, uqıçıl*; Kazakça: *qımızşıl, zanşıl* ‘kanuna meyil gösteren’, vs. Kaşgarî, bu eke birkaç örnek vermiştir: *tüpçil* ‘tipisi çok olan yer’, *igçil* ‘hasta, hastalığa meyleden’.

Bu durumda *sincil* kelimesi ‘puta meyil gösteren, puta tapan’ anlamı ifade eder. *Sincil anuñ begleri* ifadesi yukarıdaki örneklerle analogi kelime sırasına sahiptir: *sincil anuñ begleri* = *anuñ sincil begleri*. Dizenin genel anlamı: ‘Altın aşık oynar onun puta tapan beyleri’.

Talı ‘Yırtıcı’

Asılan asılan kayalardan Qazan oğlan uçurduñ mı? / Talı (طالی) sazıñ aslanına yedürdüñ mi? (Drs. 136).

Bütün yayınlarda ikinci mısradaki ifade *Talı saz* şeklinde coğrafi isim olarak okunmuştur. Hâlbuki coğrafi isim olarak ifadenin *Talı Sazıñ aslanına* şeklinde yazılması gerekiyordu. Krş. *Tana Sazı*. Burada abidenin Drs. yazması için nitelik taşıyan müstensih hatası, kelimelerin yerinin değişik yazılması olayı görülmektedir. *talı sazıñ aslanına* biçiminde verilmiş ifade *sazıñ talı aslanına* ‘sazın yırtıcı aslanına’ şeklinde düzeltilmeli, *talı* kelimesi tamlamanın ikinci bileşimine, *aslan* kelimesine bağlanmalıdır. *Dede Qorqut Kitabı*’nda bir sıra durumlarda müstensih tarafından kelimelerin yerlerinin değişik yazılmasına tesadüf edilmektedir: *toqsan yerde ala qalı ipek döşemişdi* → *toqsan yerde ala ipek qalı döşemişdi* (Drs. 36); *alañ alçaq hava yerden gelen argış* → *alañ hava alçaq yerden gelen argış* (Drs. 95); *qarşu tağı yatan sorar olsañ* → *qarşu yatan tağı sorar olsañ* (Drs. 103) vs. *Talı* ‘yırtıcı’ kelimesinin etimolojik açıdan *talım qara quş* ‘yırtıcı kara kuş’ (İrq Bitig), *talım balıq* ‘yırtıcı balık’ (Kalyanamkara ve Papamkara) tamlamalarında rastlanan *talım* ‘yırtıcı’ kelimesiyle aynı kökten olduğunu, kendiliğinde *talım* ve *talı* ‘yırtıcı’ kelimelerinin de **tal-* ‘parçalamak’ fiil kökünden oluştuğunu düşünmek mümkündür. Ayrıca *dal/tal* ‘ağaç dalı, parça’ kelimesinin de bu kökle ilgili olabileceği ihtimali doğar.

Ala Tag, Qara Tag

Destandaki bu ifadeler çoğunlukla yayıncılar tarafından yer adları olarak değerlendirilmiştir. Lakin birçok örneklerde bu ifadelerin ikinci tarafını oluşturan *tag* kelimesi {-lAr} çoğul ve iyelik ekleriyle kullanılmıştır:

Sen gedeli, xanum, arqurı yatan ala taglaruñ avlanmamışdur (Drs. 240)

Arqurı yatan ala taglar etegine ava varduñ (Drs. 241)

yarlu qara taglaruñ yıqılmasun! (Drs. 35)

qarşu yatan qarlı qara taglar qarıyubdur otı bitmez (Drs. 59)

qarşu yatan qara taguñı aşmaga gelmişem (Drs. 83)

Qazan oglunu alub qara taglar üzerine ava çıkdı (Drs. 126)

imdi yüksek yüksek qara taglarum saña yaylaq olsun! (Drs. 166)

qarşu yatan qara tagum yüksegi, qartaş! (Drs. 223)

qara qara taglardan haber aşdı (Drs. 256)

Ala yatan qara tagları aşdum (Drs. 206) vs.

Oysa yer adı çoğul ve iyelik ekleriyle kullanılmamalıydı. *Ala tag* ve *qara tag* ifadelerinin bu şekilde kullanılması onu gösteriyor ki bunlar yer adları değil. Şunu da belirtmekte fayda var ki *ala* ve *qara* kelimelerinin her biri bu ifadelerin terkinde 'büyük' anlamı bildirmektedir. Fark ondadır ki etimolojik açıdan *ala* kelimesi genişliğe göre, *qara* kelimesi ise yüceliğe ve azamete göre büyüklük anlamını içermektedir. Krş. Azerbaycan dili *ala qapı* 'büyük (geniş) kapı'.

Sonuç

Dede Qorqut Kitabı'nın söz varlığının öğrenilmesi onun ad bilim katmanının, ayrıca coğrafi adlarının her yönlü araştırılmasını, kelime ve ifadelerin etimolojisinin belirlenmesini önemli bir mesele olarak ortaya koyuyor. *Dede Qorqut Kitabı* harf harf, söz söz, cümle cümle araştırma süzgecinden geçirilmeli, didik didik aranmalıdır. Yalnız bu halde onomastik birimlerin okunuşunda da herkesin kabul edeceği genel fikre, vahit bir sonuca varmak mümkün olur.

Kaynakça

- ARASLI, H. (1962). Kitabi-Dede Korkud, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- ATALAY, B. (1945). Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- BARTHOLD, V.V. (1962). Kniga Moego Deda Korkuta: Oguzkiy Geroičeskiy Epos, Moskova: İzd. AN SSR.
- CEMŞİDOV, Ş. (1999). Kitabi-Dedem Korqud, Bakı: Elm Neşriyatı.
- CLAUSON, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ERGIN, M. (1958). Dede Korkut Kitabı I, Giriş- Metin- Faksimile, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERGIN, M. (1963). Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GÖKYAY, O. Ş. (2000). Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KAÇALIN, M. (2006). Dedem Korkut'un Kazan Beg Oğuznâmesi, İstanbul: Kitabevi.
- KAÇALIN, M. S. (2004). "Dede Korqut Kitabı'nda Okuma Önerileri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/I: 93-100.
- KIRZIOĞLU, M. F. (2000). Dede Korkut Oğuznâmeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- LESSING, D. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük I-II, Çev. G. KARAAĞAÇ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.
- ORKUN, H. N. (1936). Eski Türk Yazıtları I, İstanbul: Devlet Basımevi.
- ÖZÇELİK, S. (2005). Dede Qorqut, Araştırmalar-Notlar-Dizin-Metin, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÖZÇELİK, S. (2013). "Dede Korkut'un Biricik TEKE'sinden TEKE Dergisi ve Okuyucularına Bir Arz-ı Hâldır", TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2/2: 116-121.

RADLOFF, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

RADLOFF, W. (1905). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte III, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

SCHMIEDE, A. H. (2000). Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

TEZCAN, S. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TEZCAN, S. & H. BOESCHOTEN (2001). Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TOPARLI, R. et al. (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VELİYEV, A. (1964). Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarla Tarama Sözlüğü (1996). 8 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZEYNALOV, F. & S. ALİZADE (1988). Kitabı-Dede Qorqut, Bakı: Gençlik.

ZÜLFİKAR, H. (1995). Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.